FRESCA UNEI LOCUINȚE DIN SECOLUL II P.CHR. DE LA SARMIZEGETUSA¹

Ovidiu Țentea, Bianca Olteanu

Rezumat

În zona centrală a orașului Colonia Dacica Sarmizegetusa, la Vest de Forul lui Traian, a fost identificată o locuință romană aflată sub ruinele templului dedicat zeilor din Palmyra, construit în timpul dinastiei Severilor. Locuința, care a funcționat până la începutul dinastiei Severilor, a aparținut unui personaj de rang înalt, posibil un decurion. La începutul dinastiei severilor aici se construiește o clădire cu o funcțiune publică, configurată în funcție de câteva constrângeri date de amplasarea la intersecția a două drumuri și de dimensiunile parcelei.

În porțiunea săpată din locuință au fost descoperite câteva camere în care decorația pereților cu frescă a fost relativ bine păstrată. Acesta poate fi clasificată cel mai probabil în cel de-al treilea stil pompeian datorită utilizării panourilor simple, monocromatice, clar demarcate și al utilizării motivelor vegetale. Au putut fi identificate 4 panouri cu decorații diferite, iar în registrul inferior se observă o decorație care imită marmura.

Abstract: Frescoes in a house from the 2nd century AD from Sarmizegetusa

In the central area of Colonia Dacica Sarmizegetusa, a Roman house was discovered under the remains of the temple dedicated to the Palmyra gods, west of Trajan's Forum. This household belonged to someone with a high social status, most probably a Decurion and was used until the beginning of the Severan dynasty. From this moment on, a public building is erected in its place, but the layout has to adapt to the parcel's dimensions and being at the intersection of two roads.

While excavating the Roman house, walls decorated with frescoes were identified in a few rooms. The frescoes are relatively well preserved and can be included in the third Pompeian style due to the use of simple, monochromatic panels clearly individualized and the occurrence of vegetal motifs. Four such panels were identified on the superior register, while on the inferior one the decoration imitates marble.

The list of illustrations is available at the end of the paper.

Cuvinte cheie: Colonia Dacica Sarmizegetusa, frescă, locuință romană, pigmenti, tencuială

Keywords: Colonia Dacica Sarmizegetusa, frescoes, Roman house, pigments, plaster

În cursul anului 2007 au început săpăturile arheologice care au dus la descoperirea templului zeilor palmireni (sau sediu al unui colegiu), amplasat la Vest de Forul lui Traian și la Nord de Clădirea X (Figura

¹ O primă evaluare teoretică a semnificației frescelor descoperite, în corelație cu amplasamentul clădirii în cadrul orașului și relevanța schimbării de funcțiune a clădirilor din acest spațiu a fost prezentată în cadrul unei conferințe, materialul fiind trimis pentru evaluare volumului acesteia: Ovidiu Țentea, Bianca Olteanu, *Decorating overlapping buildings: domus and Palmirian temple at Colonia Dacica Sarmizegetusa*, TRAC - Theoretical Roman Archaeology Conference, University of Kent in Canterbury on 11th-14th of April 2019.

1), care făcea parte din Forul lui Antoninus Pius. Pe lângă structurile clădirii, au fost identificate numeroase fragmente de inscripții, plăci pentru placarea pereților, fragmente de fusuri de coloană și de capiteluri corintice, reliefuri votive și trepte, care, împreună cu datele stratigrafice, ne-au oferit datele, informațiile necesare pentru a data construirea acestei clădiri în primii ani ai dinastiei severilor². Acest edificiu suprapune ruinele dezafectate ale unei locuințe (*domus*), care fusese construită în prima parte a secolului al doilea. În cursul cercetărilor arheologice din *domus* au fost identificate încăperi cu tencuială pictată în tehnica frescei³.

Figura 1. Planul celor două fora și a templului dedicat zeilor palmireni

² Piso, Țențea 2011, 111-121.

³ Piso, Țențea 2009, 190-191; Piso, Țențea 2012, 123-126.

Cele mai spectaculoase porțiuni decorate în tehnica frescei din întreaga clădire au fost identificate în camerele L, M, și N. Deși, motivele decorative sunt foarte diverse, acestea respectă o anumită scenografie. În partea inferioară, fresca imită decorația unor socluri realizate din marmură, deasupra urmează motive geometrice, apoi registre colorate în roșu-pompeian, urmând ca în registrele superioare să figureze motive vegetale și celeste.

Figura 2. Planul templului zeilor palmireni și al locuinței romane. Zonele marcate cu roșu indică prezența fragmentelor de tencuială pictată.

Piese de dimensiuni relativ mari au fost descoperite în poziție primară, iar restul fragmentelor de dimensiuni mici au fost identificate în poziție secundară, ca urmare a dărâmării pereților pe care a fost aplicată tencuiala (Figura 2).

La un interval de câțiva ani, peste perețiidecorați cu frescă a fost amenajat un al doilea strat de tencuială care nu a fost pictat. În urma buciardării atente a frescei (Figura 3), această tencuială a fost aplicată pe toată suprafața zidului acoperit anterior de frescă, până la nivelul podelei. Potrivit acestor observații se poate afirma că ambele tencuieli (fresca anterioară și tencuiala nedecorată ulterioară) au aparținut clădirii din prima fază de piatră⁴.

Fresca reprezenta apanajul unei părți a societății romane și anume a elitei politice și militare. Inițial erau folosite la scară largă picturile pe suport mobil, dar ulterior fresca devine modalitatea de decorare cea mai

⁴ Piso, Țentea 2009, 190-191; Piso, Țentea 2012, 123-126.

răspândită. Acest fapt a dus chiar la conservarea sau păstrarea unor opere de artă sau a unor copii a acestora până în ziua de astăzi. Tencuiala pictată ne poate oferi foarte multe detalii despre diferite aspecte ale vieții sociale romane. După cum menționa Vitruviu (7.5.1-2), temele preferate ale frescelor erau la început cele care copiau cât mai fidel realitatea. Cu trecerea timpului se observă o preferință spre arta fantastică, fapt relatat și de autorul antic, care atrăgea atenția publicului asupra faptului că aceste reprezentări nu ar trebui permise (Vitruviu 7.5.4-7). Ulterior a avut loc o revenire la redarea în panouri mai simplificate cu o decorație mai subtilă. Sursele antice indică faptul că o astfel de lucrare presupunea o pregătire considerabilă în prealabil, precum și alocarea unei sume considerabile de bani. În majoritatea cazurilor meșterul angajat pentru o asemenea execuție dispunea de o paletă de culori proprie. În cazurile excepționale, care presupuneau folosirea pigmentilor rari și greu de obținut, comanditarul se ocupa personal de procurarea acestor vopsele speciale⁵.

Figura 3. Fragment de tencuială pictată ce imită marmura.

Figura 4. Detaliu al unui fragment de tencuială unde se observă umplerea spațiilor goale cu un model improvizat.

Studierea detaliată a fragmentelor de tencuială pictată din acest edificiu a putut oferi date semnificative privind maniera de decorare, fapt care a conturat mai bine imaginea de ansamblu a monumentului. Cu toate că fragmentele descoperite nu sunt reîntregibile decât parțial, elementele disponibile ne-au permis încadrarea stilistică în cel de-al treilea stil pompeian. Caracteristicile acestuia sunt divizarea peretelui în mai multe panouri, în a căror redare nu mai sunt utilizate tehnicile care creau iluzii optice, specifice celui de-al doilea stil pompeian și utilizarea în registrul inferior a unei singure culori de fundal⁶. În acest caz de la Sarmizegetusa avem de-a face cu utilizarea unor panouri simple, conținând o decorație vegetală în registrul superior, iar în cel inferior decorația imită marmura.

Studierea pigmentilor utilizați pentru realizarea unei decorații de tip frescă a fost un demers relevant întrucât s-au obținut detalii referitoare la proveniența materialelor utilizate, identificarea metodelor de obținere a acestora, fapt care permite o mai bună înțelegere a tehnicilor utilizate.

O atenție particulară a fost acordată identificării pigmentilor utilizați și metodelor prin care aceștia au fost extrași și aplicați. Aceste date au reieșit în urma determinării compoziției chimice, prin spectrometrie⁷. Rezultatele au indicat existența a 3 straturi de tencuială, pornind de la cel mai grosier la cel mai fin, peste care s-au aplicat culorile. Toate acestea ne oferă detalii despre maniera de prelucrare și indică faptul că meșterul angajat pentru a executa lucrarea era o persoană care avea cunoștințele necesare desfășurării

⁵ Plinius (Hist.Nat., 35.12) și Vitruviu (7.5.8). Aplicarea, chiar inestetică, a unor astfel de culori atât de puternice producea „o înfățișare coloristică strălucitoare” (Vitruviu 7.5.8).

⁶ Olaru 2014, 28; McAlpine 2014, 187.

⁷ Cortea et al 2019, 1: Spectroscopie în infraroșu (FTIR), fluorescența de raze X (XRF), difracția cu raze X (XRD) și Spectroscopia de radiație-X cu dispersie în energie (SEM-EDX). Fiecare aparat a oferit o gamă de rezultate despre componenții organici, liantul folosit, pigmentii și originea acestora din straturile de tencuială aplicată, atât cele grosiere, cât și cele pictate.

întregului proces. Pentru realizarea primului strat de tencuială s-a remarcat utilizarea mai multor agregate amestecate omogen, dar și a unor fibre vegetale. Culoarele cel mai des întâlnite sunt alb, negru, roșu, verde și galben, uneori fiind observate nuanțe de albastru⁸.

Figura 5. Ilustrație ce prezintă fragmentele de tencuială pictată de colț ce continuă dintr-o încăpere în următoarea.

Un aspect care a putut fi remarcat este absența unui desen realizat înainte de aplicarea pigmentului. Tehnica folosită în acest caz pentru a realiza decorația este aceea fresco-secco. *A fresco* presupune pregătirea straturilor de tencuială și anume aplicarea primului strat grunjos peste perete, ulterior un al doilea strat mai fin ce este adesea buciardat pentru a ajuta cel de-al treilea strat, cel mai fin, să prindă mult mai bine⁹. În tehnica *a fresco* pigmenții se aplică peste tencuiala umedă. Pentru realizarea acesteia este necesară o atenție sporită la detalii. În cazul lucrărilor de dimensiuni mari peretele era împărțit în mai multe cadrane¹⁰. Acestea erau pictate pe rând pentru a putea lucra în permanență cu tencuiala udă și

⁸ Cortea et al 2019, 4. Pigmentul alb a fost obținut din carbonatul de calciu. Minereul numit calcit este forma sub care se regăsește cel mai des carbonatul de calciu, dar acesta putea fi obținut și din gresii sau cretă. Analizele efectuate pe pigmenții roșu, verde și galben arată un conținut ridicat de fier. Așadar cel mai probabil pentru verde a fost utilizat celadonit, un minereu din clasa micelor, este un silicat ce conține cantități mari de fier, magneziu și potasiu, de culoare verde. Acest tip de pigment a fost utilizat des în această perioadă de timp, fapt atestat de testele de laborator efectuate anterior fragmentelor de tencuială pictată din diferite zone ale Imperiului (Cortea et al 2019, 5). Pentru a obține pigmentul roșu cel mai probabil a fost folosit un pigment natural sau o formă de minerale din lut. Pigmentul natural este cel mai des întâlnit în fragmentele roșii studiate și împreună cu cel galben ar fi putut să fie obținute din depozite de fier expuse contactului cu aerul. Pigmentul roșu ar fi putut fi obținut și din plumb, câteva fragmente analizate prezintă clar utilizarea acestui tip de pigment. Pigmentul roșu obținut în această manieră poate suferi modificări sau alterări în timp, ceea ce duce la o decolorare sau la înnegrirea culorii. Astfel culoarea neagră ar putea fi o consecință a utilizării plumbului în amestecul pigmentului. Cu toate acestea nivelul ridicat de calciu și de fosfor indică și utilizarea pulberii obținute prin carbonizarea/ arderea oaselor de animale (Cortea et al. 2019, 6). Pentru obținerea pigmentului galben a fost folosit ocră (Cortea et al. 2019, 5).

⁹ Adam 2005, 451.

¹⁰ Adam 2005, 453.

pentru a nu întinde culorile. Tehnica fresco-secco presupune ca pentru realizarea picturii în ansamblu să se lucreze pe tencuiala udă, iar anumite detalii se aplică după ce peretele s-a uscat. Tehnica era folosită în special în cazul pigmentilor ce puteau avea o reacție chimică cu tencuiala umedă, iar culoarea obținută să fie diferită de cea dorită¹¹.

Figura 6. Imagine cu modalitatea în care decorația continuă pe cei trei pereți și linia ce marchează colțul încăperii.

Fragmentele conservate în poziție primară fac parte din registrul inferior al peretelui. Așa cum am menționat anterior, aici avem de-a face cu o decorație ce imită marmura (Figura 3). Fundalul este alb, alb-gălbui iar peste acesta au fost aplicate nervuri de culoare roșie ce încadrează discuri de dimensiuni mici de culoare galbenă. Discurile au fost obținute prin aplicarea pensulei îmbibate în pigment pe perete și răsucirea acestora pe loc. Primele au fost desenate discurile galbene, apoi au fost pictate nervurile ce le încadrează. În cazul în care distanțele din acest model erau prea mari, spațiile goale au fost umplute cu astfel de linii roșii (Figura 4). Se poate observa cum acest tip de decorație este utilizat în două camere consecutive, deoarece pe colțul încăperii a fost surprinsă această decorație ce continuă în camera alăturată (Figura 5). Decorația ce imită marmură este prezentă pe aproximativ toți pereții și se află în registrul inferior al acestora. Într-o zonă continuitatea acesteia este clară pe trei pereți consecutivi (Figura 6), dar colțul interior al încăperii a fost semnalat printr-o linie de culoare neagră (Figura 7). Totodată se observă foarte clar cel de-al doilea strat de tencuială, grosieră, aplicat pentru a acoperi fresca despre care vom discuta ulterior. Unul dintre fragmentele cel mai bine păstrate face parte din registrul inferior. Pe acesta se distinge exact modelul dorit și se pot observa precis limitele panoului (Figura 8). În două dintre fragmentele recuperate au fost observate două discuri de dimensiuni mari de culoare neagră aplicate peste această imitație de marmură. De-a lungul timpului culorile s-au estompat ca urmare a decolorării.

În primul caz (Figura 9) acest disc nu este bine păstrat dar se observă că este conturat prin intermediul unui linii de culoare galbenă. În acest caz se pot distinge câteva puncte de culoare în interiorul său dar nu se poate stabili cu exactitate dacă acestea au fost aplicate intenționat sau dacă stratul de pigment s-a estompat și oferă vizibilitate către imitația de marmură de dedesubt. Cel de-al doilea disc de culoare neagră (Figura 10) nu este conturat printr-o linie exterioară dar în interiorul său se pot observa cercuri de diferite culori (galben și roșu). Nu se poate cunoaște cu exactitate rolul pe care acest tip de decorație îl avea în cadrul încăperii. Pe acest perete, fundalul ce reprezintă imitația de marmură a fost stropit cu pigment verde pe alocuri (Figura 11).

¹¹ McCorquodale 1983,75.

Figura 7. Detaliu fragment tencuială ce imită marmura. Detaliu al celui de-al doilea strat de tencuială ce acoperă fresca.

Figura 8. Fragment de tencuială pictată și modalitatea de a o încadra.

Figura 9. Detaliu fragment de tencuială pictată cu delimitarea discului de culoare neagră (centru).

*Figura 10.
Fragment de tencuială pictată.
Se observă al doilea disc care
întrerupe modelul imitației de marmură.*

*Figura 11. Fragmente de tencuială pictată de dimensiuni
mici care fac parte din registrul inferior.*

*Figura 12. Fragment de tencuială pictată
cu două panouri decorative, din care unul prezintă o
plantă stilizată de culoare galbenă.*

*Figura 13. Fragmente de tencuială pictată de dimensiuni
mici ce alcătuiesc panoul decorativ cu motiv vegetal.*

Pe unul dintre pereți se afla o frescă cu două panouri decorative (Figura 12). Primul este o reprezentare a unei plante stilizate realizată folosind pigment galben, dar pe cel de-al doilea panou decorația s-a pierdut. Luând în considerare urmele de culoare identificate, cel mai probabil acest panou prezenta aceeași imitație de marmură. Au fost identificate 4 astfel de panouri ce aparțin registrului mediu / superior. Primul panou la care vom face referire este cel cu decorație vegetală. Și de această dată fundalul este alb, dar motivele sunt realizate prin intermediul pigmentului verde. Această decorație este compusă din diferite tipuri de plante și flori stilizate (Figura 13). Frunzele și tulpinile sunt de culoare verde, iar pentru petale și pistil s-au folosit roșu și negru (Figura 14). În cadrul unor fragmente se poate observa o linie de

demarcație ce separa acest panou de următorul (Figura 15). Un alt panou este cel cu motive geometrice realizate cu ajutorul unor linii frânte de culoare neagră (Figura 16). În acest caz fundalul este de un gri deschis, cel mai probabil inițial era alb, dar pigmentul negru a reacționat chimic cu cel alb și culoarea s-a întins pe alocuri. Acest fragment prezintă o curbura specifică pieselor de colț, menite să acopere colțul unei încăperi. Cel de-al treilea panou diferă de cele prezentate până acum. În acest caz culoarea de fundal este cea roșie (Figura 17).

Figura 14. Fragment frescă cu o floare stilizată. Se observă folosirea pigmentului verde pentru realizarea frunzelor și a pigmentilor roșu și negru pentru floare.

Figura 15. Fragment frescă. Se observă florile, plantele stilizate și linia de demarcație.

Figura 16. Fragment tencuială pictată ce face parte din panoul cu motive geometrice realizat cu pigment negru.

Figura 17. Fragmente de tencuială pictată ce alcătuiesc panoul cu fundal roșu.

Din fragmentele identificate două ies în evidență datorită decorației. Unul dintre fragmente, reîntregibil, prezintă corpul unei păsări, posibil o lebădă datorită prezenței unui gât alungit (Figura 18). Corpul este realizat din linii de culoare albastră și galbenă. Aceasta este așezată peste un postament alcătuit din linii și puncte de culoare galbenă. Din nefericire capul acestei păsări lipsește, ceea ce nu face posibilă identificarea cu exactitate a speciei. Pe cel de-al doilea fragment se observă un disc similar cu cele întâlnite anterior în registrul inferior (Figura 19) doar că de această dată culoarea este mai puțin pregnantă, pe alocuri aproape ștearsă, fundalul roșu din imediata apropiere este mai închis ca nuanță, dar și în acest caz discul este conturat cu ajutorul unei linii de culoare galbenă. Din acest panou fac parte și fragmente cu o decorație atipică precum cele din imagini. (Figurile 20 și 21) Ultima categorie este

alcătuită din fragmente de mici dimensiuni. Fundalul este alb, se observă câteva pete de culoare galbenă, peste acestea au fost aplicate nervuri de culoare roșie și puncte de culoare verde ce au fost aplicate de această dată ulterior uscării peretelui (Figura 22). Impresia vizuală este cea a unor copaci înfloriți stilizați. Unele fragmente prezintă decorații din două panouri adiacente dar și linii clare ce aveau rolul de a delimita panourile (Figurile 23 și 24).

Figura 18. Fragment tencuială pictată cu reprezentarea unei lebede/ păsări.

Figura 19. Fragment de tencuială pictată pe care se observă discul de culoare albastră și conturul galben al acestuia.

Figura 20. Fragment de tencuială pictată cu fundal roșu.

Figura 21. Fragment de tencuială pictată cu fundal roșu. Se observă utilizarea altor pigmenți pentru a realiza detaliile.

În faza a doua de existență a locuinței, pardoseala este înălțată, iar întreaga tencuială pictată a fost acoperită de un strat de tencuială grunjoasă. Toate fragmentele identificate prezintă urme de buciardare, ceea ce a permis o mai bună aderență a următorului strat de tencuială. Stratul de tencuială albă grosieră aplicată peste fresca buciardată are aproximativ 2 cm în grosime și a fost aplicat uniform. Pe toate fragmente descoperite în poziție secundară s-au putut observa atât fața nefinisată, rugoasă, vizibilă la în interiorul camerei respective, cât și denivelările datorate aderenței peste stratul anterior de frescă. În câteva situații se pot observa atât urmele pigmenților imprimați de la frescă pe partea inferioară a celui de-al doilea strat, cât și mici proeminente, rezultate de umplerea găurilor regulate rezultate în urma buciardării frescei. Noul strat de tencuială aplicat umed a permis transferul de culoare de pe peretele deja decorat pe noul strat de tencuială.

Figura 22. Fragmente de tencuială pictată ce alcătuiesc panoul cu fundal alb și redau imaginea unor pomi înfloriți.

Figura 23. Fragment de tencuială pe care se observă prezența mai multor tipuri de decorații și a delimitării între panouri.

Figura 24. Fragment de tencuială pe care se observă prezența mai multor tipuri de decorații și a delimitării între panouri; fragment din zona de trecere dintre panouri.

CONCLUZII

Fresca, care a decorat camerele din acest domus de la Sarmizegetusa, a fost realizată de un meșter care avea cunoștințe destul de avansate în domeniu. Paleta de culori utilizată este una destul de limitată. S-a putut observa atenția acordată detaliilor, dar și pregătirii straturilor de tencuială necesare.

Liniilor de demarcație care separau diversele panouri exprimă o bună utilizare a tehnicii de redare a acestor decorații. Rolul acestora era atât de împărțire a câmpurilor vizuale ale încăperii, cât și de a asigura trecerea între spațiile aceleiași camere. Am presupus faptul că panourile cu fundal roșu au fost elementele centrale ale încăperii întrucât, prin contrastul creat, acestea care atrag cel mai mult privirea. Un alt aspect important este predominanța motivelor vegetale în detrimentul altor elemente decorative.

Proprietarul locuinței era o persoană cu un statut social înalt care și putut permite alocarea unor resurse financiare semnificative pentru decorarea adecvată a unor încăperi cu frescă.

Ovidiu Țentea (ovidiu.tenteaATgmail.com) este arheolog la Muzeul Național de Istorie a României
 Bianca Olteanu (olteanu.biancaATgmail.com) este doctorand la Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca

BIBLIOGRAFIE

- Adam 2005 Adam, J.-P., *Roman buildings materials and techniques*, translation by Anthony Mathews, London, New York, Routledge.
- Cortea et al. 2019 Cortea I.M., Ghervase L., Țentea O., Pârău A.C., Rădvan R. 2019 First Analytical study on second-century wall paintings from Ulpia Traiana Sarmizegetusa: insights on the materials and painting technique, *International Journal of Architectural Heritage*, DOI: 10.1080/15583058.2019.1568614.
- McAlpine 2014 McCorquodale, C., *The history of interior decoration*, Oxford: Phaidon Press Limited.
- Olaru 2014 Olaru, Ioana Iulia, The evolution of ancient painting inside the Roman Empire, *Arta* 23 / 1(AV), 2014, 25-35 - <http://artjournal.asm.md/pagina-exemplu>.
- Piso, Țentea 2009 Piso, I., Țentea, O., Sarmizegetusa, com. Sarmizegetusa, jud. Hunedoara [Ulpia Traiana Sarmizegetusa]. Templul lui Yarhibol, Valachica 21, *CCA* 2008, 2009, 190-191.
- Piso, Țentea 2011 Piso, I., Țentea, O., Un nouveau temple palmyrénien à Sarmizegetusa, *Dacia. N. S.* 55, 111-121.
- Piso, Țentea 2012 Piso, I., Țentea, O., Sarmizegetusa, com. Sarmizegetusa, jud. Hunedoara [Ulpia Traiana Sarmizegetusa]. Templul zeilor palmyreni, *CCA* 2011, 2012, 123-126.
- Plinius Pliny, Natural History, Volume IX: Books 33-35. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 394. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.
- Vitruvius Vitruvius, On Architecture, Volume II: Books 6-10. Translated by Frank Granger. Loeb Classical Library 280. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.

ILLUSTRATIONS

Figure 1. Map of the two fora and of the temple dedicated to the Palmyra gods, in Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Figure 2. Plan of the temple dedicated to the Palmyra gods and the structure of the house. Areas decorated with frescoes are underlined with red

Figure 3. Fresco fragment imitating marble.

Figure 4. Detail of a fresco fragment, improvising pattern to fill in space.

Figure 5. Illustration showing the fresco fragments that cover the corner and the decoration continuing into the following room.

Figure 6. Image showing how the frescoes continue from one wall to the other (the three walls) and the line that marks the corner of the room.

Figure 7. Detail of fresco fragment imitating marble. Detail of the second layer of plaster used to cover the frescoes.

Figure 8. Fragment of fresco with the decoration that imitates marble and the way to show its limits.

Figure 9. Detail of fresco fragment showing the contouring of the black disc.

Figure 10. Fresco fragment showing the second disc interrupting the marble pattern.

Figure 11. Small fragments of fresco belonging to the inferior part of the wall.

Figure 12. Fresco fragment with two decorative panels, one representing a stylized yellow plant.

Figure 13. Small fresco fragments that are part of the decorative panel with a vegetal motif.

Figure 14. Fresco fragment with a stylized flower. The use of green pigment for leaves, red and black pigments for the flower.

Figure 15. Fresco fragment with stylized flowers and a demarcation line.

Figure 16. Fresco fragment that is part of the panel with geometric motif made with black pigment.

Figure 17. Fresco fragments that are part of the panel with a red background.

Figure 18. Fresco fragment depicting a swan/ bird.

Figure 19. Fresco fragment with a blue coloured disc and its yellow outline.

Figure 20. Fresco fragment with red background.

Figure 21. Fresco fragment with red background and other pigments used as details.

Figure 22. Fresco fragments that are part of the white background panel and give the impression of blossoming trees.

Figure 23. Fresco fragment with multiple decorations and a demarcation line.

Figure 24. Fresco fragment with multiple decorations and a demarcation line, fragment from the area between panels.

Ilustrație suplimentară: Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, planul general.

Supplementary illustration: Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, general outline.